

Peter Gundelach og Lars Torpe

Social kapital og foreningernes demokratiske rolle

Robert Putnam startede en ny diskussion om foreningernes demokratiske rolle med udgivelsen af bogen *Making Democracy Work* i 1993 og hans påfølgende noget pessimistiske analyser af den demokratiske udvikling i USA. Putnam hævder at foreninger udgør den centrale kilde til social kapital, hvilket er en forudsætning for et velfungerende demokrati. Denne artikel redegør for Putnams teori med særligt fokus på hans centrale begreb: social kapital (dvs. social tillid, normer om gensidighed og netværk). Der argumenteres for at begrebet må klargøres og at der er behov for at præcisere sammenhængen mellem social kapital og demokrati. Artiklen koncentrerer sig om foreningernes betydning for demokrati. Der har været en tendens til at foreningerne lægger mindre vægt på aktivt medlemskab og dette hæmmer foreningernes betydning som „skoler i demokrati“. Samtidigt er der imidlertid opstået nye fora som producerer social kapital. Det er derfor et åbent spørgsmål om Putnams pessimistiske analyse af de moderne samfund holder stik.

Bowler vi for os selv?

Fra 1980 til 1993 steg andelen af amerikanere, der bowler med ti pct. I samme periode oplevede bowlingklubberne en medlemsnedgang på 40 pct. Denne ændring til fordel for solo-bowling truer indehaverne af bowlingbaner, fordi klubmedlemmer forbruger tre gange så megen øl og pizza som solo-bowlerne. Men ændringen i bowlingvanerne er mere alvorlig end som så. Den er nemlig udtryk for et generelt tab af social kapital i USA. Et tab, som på længere sigt kan give problemer for demokratiet. Det siger Robert Putnam i sin artikel „Bowling alone“ (1995), og som med denne analyse af USA og sin tidligere analyse af Italien (Putnam, 1993a) har startet en ny diskussion om det civile samfunds betydning for demokrati og velfærd.

Putnams analyse vakte stor opmærksomhed i USA. Den bestyrkede tidens almindelige bekymring for det civile samfunds helbred (se for eksempel Glendon og Blankenhorn, 1995; Wuthnow, 1991) og fik endog en urolig Bill Clinton til at reagere. Det er ikke så mærkeligt, for si-

den Alexis de Tocqueville skrev de berømte passager om det vibrerende amerikanske foreningsliv og dets betydning for demokratiet (Tocqueville, 1966/94), har forestillingen om USA som en „Nation of Joiners“ (Schlesinger, 1944) været en del af den amerikanske historiefortælling om sig selv. Mere end andre hylder amerikanerne det civile samfund med dets frivillige institutioner, og Putnam er helt i overensstemmelse hermed, når han i afslutningen på sin bog om Italien proklamerer: „Tocqueville was right: Democratic government is strengtended, not weakened, when it faces a vigorous civil society“ (Putnam, 1993a: 182).

Putnams centrale begreb er *social kapital*. Hensigten med denne artikel er at forklare og nuancere dette begrebs indhold og at vurdere dets relevans for analyser af demokrati og demokratisering. Artiklen vil ikke anfægte sammenhængen mellem civilt samfund og demokrati, men vil argumentere for, at denne sammenhæng må specificeres nøjere. I forlængelse heraf vil vi vurdere den almindelige antagelse om en tæt sammenhæng mel-

Peter Gundelach og Lars Torpe

Social kapital og foreningernes demokratiske rolle

Robert Putnam startede en ny diskussion om foreningernes demokratiske rolle med udgivelsen af bogen *Making Democracy Work* i 1993 og hans påfølgende noget pessimistiske analyser af den demokratiske udvikling i USA. Putnam hævder at foreninger udgør den centrale kilde til social kapital, hvilket er en forudsætning for et velfungerende demokrati. Denne artikel redegør for Putnams teori med særligt fokus på hans centrale begreb: social kapital (dvs. social tillid, normer om gensidighed og netværk). Der argumenteres for at begrebet må klargøres og at der er behov for at præcisere sammenhængen mellem social kapital og demokrati. Artiklen koncentrerer sig om foreningernes betydning for demokrati. Der har været en tendens til at foreningerne lægger mindre vægt på aktivt medlemskab og dette hæmmer foreningernes betydning som „skoler i demokrati“. Samtidigt er der imidlertid opstået nye fora som producerer social kapital. Det er derfor et åbent spørgsmål om Putnams pessimistiske analyse af de moderne samfund holder stik.

Bowler vi for os selv?

Fra 1980 til 1993 steg andelen af amerikanere, der bowler med ti pct. I samme periode oplevede bowlingklubberne en medlemsnedgang på 40 pct. Denne ændring til fordel for solo-bowling truer indehaverne af bowlingbaner, fordi klubmedlemmer forbruger tre gange så megen øl og pizza som solo-bowlerne. Men ændringen i bowlingvanerne er mere alvorlig end som så. Den er nemlig udtryk for et generelt tab af social kapital i USA. Et tab, som på længere sigt kan give problemer for demokratiet. Det siger Robert Putnam i sin artikel „Bowling alone“ (1995), og som med denne analyse af USA og sin tidligere analyse af Italien (Putnam, 1993a) har startet en ny diskussion om det civile samfunds betydning for demokrati og velfærd.

Putnams analyse vakte stor opmærksomhed i USA. Den bestyrkede tidens almindelige bekymring for det civile samfunds helbred (se for eksempel Glendon og Blankenhorn, 1995; Wuthnow, 1991) og fik endog en urolig Bill Clinton til at reagere. Det er ikke så mærkeligt, for si-

den Alexis de Tocqueville skrev de berømte passager om det vibrerende amerikanske foreningsliv og dets betydning for demokratiet (Tocqueville, 1966/94), har forestillingen om USA som en „Nation of Joiners“ (Schlesinger, 1944) været en del af den amerikanske historiefortælling om sig selv. Mere end andre hylder amerikanerne det civile samfund med dets frivillige institutioner, og Putnam er helt i overensstemmelse hermed, når han i afslutningen på sin bog om Italien proklamerer: „Tocqueville was right: Democratic government is strengtended, not weakened, when it faces a vigorous civil society“ (Putnam, 1993a: 182).

Putnams centrale begreb er *social kapital*. Hensigten med denne artikel er at forklare og nuancere dette begrebs indhold og at vurdere dets relevans for analyser af demokrati og demokratisering. Artiklen vil ikke anfægte sammenhængen mellem civilt samfund og demokrati, men vil argumentere for, at denne sammenhæng må specificeres nøjere. I forlængelse heraf vil vi vurdere den almindelige antagelse om en tæt sammenhæng mel-

lem frivillig organisering og demokrati ved at diskutere, under hvilke betingelser den er gyldig.

Social kapital

Social kapital har været anvendt i en række forskellige sammenhænge. Fælles for de forskellige bestemmelser af begrebet kapital, er forsøget på at forstå de mekanismer, hvorigennem et samarbejde mellem individer skabes og udvikles (Coleman, 1988; 1990; Putnam, 1993a; 1993b; 1995; 1996; Fukuyama, 1995)¹. Med betegnelsen „kapital“ signaleres former for samarbejde med et „produktivt“ sigte. Social kapital opstilles endda som en tredje form for samfundsmæssig ressource ved siden af fysisk kapital og human kapital, men i modsætning til fysisk kapital har social kapital alene karakter af et offentligt gode (Coleman, 1990; Putnam, 1993a). Den kan ikke som fysisk og human kapital besiddes af individet. Den opstår og findes alene i *relationerne mellem individerne* (Coleman, 1990: 304).

Selv om udtrykket „kapital“ kan forlede til at tro det, er social kapital således ikke en ressource, nogle individer og grupper kan råde over i større udstrækning end andre individer og grupper. Social kapital er derimod et mål for de samarbejdspotentialer et samfund har til rådighed. Det er også blevet set som et nyt begreb for social integration (Newton, 1996). Her er dog tale om en noget anden form for integrations- eller solidaritetstænkning end den, vi støder på i klassisk politisk filosofi og sociologi (Mitzral, 1996). Både i den klassiske kontraktstænkning, eksempelvis Locke, og i den klassiske sociologi, eksempelvis Durkheim, relateres integration til den sociale ordens problematik. Begge opererer med

samfund som præpolitisk givne moralske enheder, enten i form af naturlige morallove og rettigheder eller i form af almene værdier, der hæver sig over de enkelte individer, og som staten inkarnerer.

I modsætning hertil tilskrives social kapital hos Coleman ikke funktionen at opretholde en bestemt social orden. Dets betydning ligger i at lette koordineringen mellem personer og institutioner som et middel til at opnå bedre demokratisk styring eller større velfærd. Social kapital kommer herigennem til at spille en dynamisk rolle i forhold til både det sociale (Coleman, 1990), det økonomiske (Fukuyama, 1995) og det politiske (Putnam, 1993a). I stedet for integration forstået som reproduktion af en bestemt værdibaseret og/eller hierarkisk orden har social kapital som integrationsmekanisme en mere generativ karakter. For at sige det kort er social kapital et samfundsmæssig mål på, i hvilken udstrækning samfundsmedlemmerne er i stand til at løse opgaver i fællesskab. Der er således tale om integration i betydningen koordination.

En tilsvarende tankegang kan ses hos Giddens (1994) og Beck (1992), selv om de ikke bruger begrebet social kapital, men taler om „tillid“: I en verden præget af kompleksitet og usikre valg, er tillid mellem personer en betingelse for at kunne handle og samhandle. Men også i andre interaktionsteorier spiller tillid en væsentlig rolle. Hos Habermas (1989) bygger kommunikative handlinger eksempelvis på gensidig tillid, i modsætning til strategiske handlinger, hvor penge og magt er de centrale medier.

Vender vi os nu mod selve indholdet i begrebet social kapital, bliver det først udfoldet af rational choice teoretikeren James Coleman (1988; 1990). Coleman definerer social kapital som de aspekter af den sociale struktur, der letter indivi-

dernes handlinger inden for denne struktur (Coleman, 1990: 302). Social kapital gør nogle mål mulige, som ellers ikke ville være mulige. Som eksempler på former for social kapital nævner Coleman: a) tillid som grundlag for forpligtelser og forventninger mellem personer og i forhold til institutioner, b) fælles normer som er forbundet med sanktioner, c) potentialer for gensidig information, som rummes i de sociale relationer og d) dannelse af en fælles autoritet.

Med sin baggrund i et rational choice perspektiv kan Coleman kun forstå disse former for social kapital som et resultat af rationelle kalkulationer om gevinst og tab. Beslutninger om at „gøre noget sammen“ eller at „gøre noget for andre“ er forbundet med forventninger om tilsvarende modbydelser, nu eller i fremtiden. I hvilken retning kalkulationerne går, vil dog afhænge af både institutionelle og ideologiske omstændigheder (Coleman, 1990: 318-321).

Også Robert Putnam (1993a) anlægger et rational choice perspektiv. Han kombinerer dette med en historisk institutionel analyse af Italiens udvikling, hvor han gør rede for, hvorfor en række norditalienske regioner udmærker sig ved en bedre politisk styring end de syditalienske regioner. Som den vigtigste forklaringsvariabel på disse forskelle, finder han frem til *civicness* dvs. medborgermentalitet. Putnam sporer oprindelsen til denne forskel helt tilbage til 1100 tallet. Siden er den blevet fastholdt ved, at medborgervaner og -dyder er blevet institutionaliseret og aflejret som forskellige mængder social kapital. I de regioner, hvor der er akkumuleret meget social kapital, vil „rationelle individer“ lettere kunne indse de gensidige fordele ved et samarbejde end i regioner, hvor den sociale kapital er mindre. I det omfang er-

faringerne fra Italien kan generaliseres, er det således primært forskelle i den sociale kapital, der kan forklare forskelle i styringseffektivitet.

Putnam definerer social kapital som „features of social organization that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions“. Opgaven går derfor ud på at identificere de træk i den sociale organisation, som kan lette samordningen. Putnam peger i den forbindelse på tre elementer: „Social trust“, „the norm of generalized reciprocity“ og „networks of civic engagement“ (Putnam, 1993a: 171-172).

Der er to hovedproblemer i Putnams definition. For det første definerer han i lighed med Coleman social kapital ved dens formodede funktion, nemlig at lette „samordningen“. Det går dog an så længe, det drejer sig om „social trust“ og „the norm of generalized reciprocity“. Begge elementer kan på teoretisk tilfredsstillende vis bestemmes som „social kapital“. Problemet er „networks of civic engagement“. Som vi senere skal uddybe, kan man ikke på forhånd gå ud fra, at „networks“ fører til en generel større samarbejdsorientering. Desuden er det uklart, om „coordinated actions“ i den forbindelse betyder mere effektiv styring eller bedre demokratisk styring. I analysen af Italien operationaliseres „coordinated actions“ som „policy performance“, men hermed bliver titlen på Putnams bog (*Making Democracy Work*) faktisk lidt misvisende. Putnam kan med rette kritiseres for at sætte lighedstegn mellem demokratisk styring og effektiv styring. Problemet heri illustreres ganske godt af, at der formentlig var de samme regionale forskelle i „policy performance“ i den periode af Italiens historie, hvor landet var fascistisk (Laitin, 1995; Tarrow, 1996).

For det andet - og sammenhængende med det første punkt - er de tre elementer, der indgår i definitionen, ikke så tæt forbundne, som Putnam uden videre antager. Der er væsentlig forskel på holdningskategorierne „tillid“ og „normer“ og handlingskategorien „netværk“. I konkrete studier af social kapital bør disse holdes adskilt, således at de indbyrdes sammenhænge kan gøres til genstand for empirisk undersøgelse (Newton, 1996). I det følgende vil vi se nærmere på de forskellige former for social kapital og herunder specielt vurdere den mulige sammenhæng mellem „networks of civic engagement“ på den ene side og „social tillid“ og „normen om generaliseret reciprocitet“ på den anden. Spørgsmålet er følgelig, under hvilke betingelser deltagelse i netværk kan frembringe social tillid og en norm om generaliseret reciprocitet?

Former for social kapital

Social tillid og gensidighed i relationerne mellem mennesker er for Putnam vigtige forudsætninger for at kunne etablere et kontinuerligt samarbejde i større komplekse omgivelser. Med gensidighed menes ikke en „lige for lige“ udveksling. Et kontinuerligt samarbejde bliver først muligt, hvis det bliver en almen norm, at en ydelse ikke behøver at udløse en „her og nu“ modydelse, men kan udskydes til engang i fremtiden. En norm om generaliseret reciprocitet vil således ifølge Putnam kunne bygge bro mellem egen-interesse og solidaritet - mellem „long term interest“ and „short term altruism“ (Putnam, 1993a: 172).

På lignende vis er det afgørende for et samarbejde mellem borgere i et større område, at tillid ikke er personbundet, men også social, dvs. omfatter personer,

man ikke kender, men som er en del af en fælles regional livssammenhæng. Gensidig tillid og normen om generaliseret reciprocitet er stærkt forbundet. I samfund, hvor den gensidige tillid er stor, vil individerne være mindre tilbøjelige til at kræve en „her og nu“ modydelse som betaling for at påtage sig forpligtelser på forskellige områder.

„Networks of civic engagement“ kan ikke oversættes til politisk deltagelse i snæver forstand („deltagelse som påvirkning“). Der er tale om bredere former for deltagelse som „people's connections with the life of their communities“ (Putnam, 1996). Som det ses, afgrænses netværk til de relationer, hvor individet bringes i forbindelse med det omgivende samfund. Det er baggrunden for, at Putnam opfatter „indadvendte foreninger“ som eksempelvis selvhjælpsgrupper som en mindre vigtig form for social kapital (Putnam, 1995).

Putnam sonderer desuden mellem netværk, der primært er „horizontalt“ organiserede, dvs. netværk der bringer aktører med lige status og magt sammen, og netværk, der primært er „vertikalt“ organiserede, dvs. netværk der bygger på asymmetriske, hierarkiske relationer og afhængighed (Putnam, 1993a: 173-74). Det er kun den første type netværk, der udgør en form for social kapital, fordi kun disse bidrager til at udvikle en generel større samarbejdsorientering. Putnam synes i den forbindelse at lægge meget vægt på, at medlemmerne af netværkene står i direkte forbindelse med hinanden, og at forbindelsen etableres på lige fod. Det er baggrunden for, at han i den senere analyse af USA afviser at se de nye såkaldte checkhæfteorganisationer som udtryk for social kapital (Putnam, 1995). Demokratiske institutioner skabes ikke „oppefra ned“, men må bygges „nedefra op“ (Lai-

tin, 1995). Det er fra denne skelnen mellem netværkstyper, Putnam kan hente en del af forklaringen på forskellen mellem Nord- og Syditalien, idet han hævder, at de sociale netværk i Syditalien oftere end i Norditalien er kendetegnet ved asymmetriske relationer (for eksempel står den katolske kirke stærkere i Syditalien og også mafiaen skaber asymmetriske relationer). Putnam er dog blevet kritiseret for at overbetone de horisontale træk i medborgerrelationerne i Norditalien og overse de betydelige historiske variationer heri (Tarrow, 1996).

Det, der gør de horisontalt organiserede netværk til en betydningsfuld form for social kapital, er deres evne til at udvikle social tillid, reciprocitetsnormer og socialt samarbejde (Putnam, 1993a: 172). Hermed tematiserer Putnam selv sammenhængen mellem forskellige former for social kapital. Der er dog behov for en mere grundig diskussion af sammenhængen mellem aktiv borgerdeltagelse og gensidighedsnormer og tillid, end den Putnam foretager. Det springende punkt er, hvorvidt gensidighedsnormerne generaliseres ud over det netværk, normerne er dannet i. Putnam giver ikke nogen egentlig argumentation for, at dette sker, men i begrebet generaliseret gensidighed kan man se en pendent til Meads klassiske begreb om „den generaliserede anden“ (Mead, 1962). Meads tankegang er, at man overfører egenskaber ved mennesker med bestemte kendetegn, som man kender, til mennesker med tilsvarende kendetegn, som man ikke kender. Putnams pointe må være, at personer, der lever i netværk præget af tillid, også vil vise tillid til personer i andre netværk.

Man kan imidlertid let argumentere for det modsatte standpunkt, nemlig at stærk involvering i værdibaserede organisationer ikke fører til større omverdensfor-

ståelse, men i stedet befæster en eksklusiv gruppesolidaritet (Levi, 1996). Integration i organisationer kan således gå hånd i hånd med demokratisk desintegration (Gundelach og Torpe, 1997). Problemet hos Putnam ligger i så henseende og i første række i hans bestemmelser af social tillid og generaliseret reciprocitet.

Begge begreber er gode til at indfange, hvordan det lader sig gøre, at mennesker, som ikke kender hinanden og ikke deler livssyn eller interesser, alligevel er i stand til at arbejde sammen i et politisk fællesskab. Men Putnams rational choice perspektiv betyder, at begreberne bestemmes for snævert. Hvis tillid og gensidighed baseres på en rationel egen-interesse (eller på altruisme for den sags skyld), er der næppe nogen tvingende grund til at forvente, at samarbejdet vil reproducere horisontale medborgerrelationer i form af lighed i magt og status. Baseres samarbejdet derimod på universelle retfærdighedsprincipper, er reciprociteten specificeret til et samarbejde mellem borgere, som i udgangspunktet er lige og frie (Rawls, 1993:17). Grundlaget for samarbejdet vil være et princip om hver enkelt deltagers villighed til at følge vilkårene for samarbejdet, forudsat at andre deltagere gør det samme (Rawls, 1993: 16).

Vilkårene for samarbejdet er således sat som den gensidige respekt for forskellighed og accept af ligeværd. Det er først hvis gyldigheden af sådanne vilkår ikke begrænses til alene at omfatte det politiske samarbejde mellem borgere i „det store demokrati“, men også sættes som præmis for samarbejdet i mindre organisatoriske netværk, at det bliver forståeligt, hvordan sådanne netværk kan bidrage til at udvikle social tillid og generaliseret reciprocitet. I den sammenhæng er de frivillige organisationer - foreningerne - cen-

trale, fordi de er blevet opfattet som „skoler i demokrati“. Medlemskab af foreninger er da også blevet kaldt for „Putnams leading indicator“ (Laitin, 1995). I det følgende skal vi derfor se nærmere på foreninger som centrale udtryk for „networks of civic engagement“. Hvordan er deres demokratiske rolle blevet opfattet, og hvordan kan den opfattes?

Frivillige foreninger og demokrati

Putnam er, til trods for sit rational choice perspektiv, på ingen måde talsmand for et liberalistisk demokratisyn. Tværtimod betoner han i lighed med en republikansk demokratitradition et aktivt medborgerskab som grundlag for at udvikle solidaritet, tillid og tolerance mellem borgerne (Putnam, 1993a: 87-89). Det er gennem medborgerengagementet, at „jeg'et“ transformeres til et „vi“ (Putnam, 1995: 67). Og kernen i et medborgerengagement er frem for alt deltagelsen i de frivillige organisationer. Det er herigennem, at der udvikles samarbejdsfærdigheder og fælles ansvar for kollektive anliggender (Putnam, 1993a: 90).

Arven fra Tocqueville er tydelig i Putnams tilgang. Som hos Tocqueville er fokus på samspillet mellem borgerne og politikken i et demokratisk fællesskab. Men for at et sådant samspil kan fungere, kræves der en underskov af demokratiske mikroinstitutioner og offentligheder. Det er på den måde, man kan sige, at demokratiske politikker forudsætter et demokratisk civilt samfund (Cohen og Arato, 1992).

Tocqueville havde i sin bog om *Demokratiet i Amerika* fra 1830'erne beskrevet amerikanernes tilbøjelighed til at danne foreninger, så snart der opstod fælles spørgsmål, der skulle løses eller fremmes (Tocqueville, 1996/94: 513). Toc-

queville mente, at foreningsdannelsen ville modvirke den løbende tendens til individualisme i det moderne samfund. Via et samarbejde skabt fra neden får individerne øgede ressourcer (p. 516), og der udvikles generelle samarbejdsnormer og -evner blandt borgerne (p. 524). Foreningerne bidrager således på en gang til *empowerment* og til *integration*.

Ud over at beskytte individets autonomi lægger organisationsfriheden for Tocqueville også grunden for udviklingen af private individer til samfundsborgere. Gennem samarbejdet om fælles projekter får individerne blik for de fordele, som en kollektiv organisering rummer, og de erfarer samtidig, at et samarbejde ikke er muligt uden fælles spilleregler (p. 66). Det er denne dobbelte læreproces, der til sammen danner de „interne demokratiske effekter“ af foreningernes virksomhed. Heroverfor står de „eksterne demokratiske effekter“, som Tocqueville også havde blik for, nemlig at forøge samfundets potentialer for interesseartikulation og -aggregering og modvirke tendensen til magtkoncentration (p. 190). Foreningerne er på en gang et forbindende led mellem individet og staten og et udtryk for pluralismen i samfundet.

Organisationernes eksterne demokratiske effekter spiller en væsentlig rolle i pluralistiske demokratiteorier (Dahl, 1982), men det er de interne demokratiske effekter, nemlig de demokratiske læreprocesser, der opstår i mødet mellem individerne - „face to face“ og på lige fod - der har relevans for betragtningen af organisationslivet som en form for social kapital. Det er derfor de interne demokratiske effekter, vi ser på i det følgende.

I moderne politisk sociologi har dette spørgsmål været inddraget i forskellige undersøgelser startende med Almond og Verbas klassiske studium af *civic culture*

(Almond og Verba, 1963; Verba og Nie, 1972; Petersson et al., 1989; Parry, Moyser og Day, 1992; Andersen et al., 1993; Putnam, 1993a). Det er imidlertid kendetegnende for denne forskning, at der på flere måder er sket en glidning fra Tocquevilles oprindelige model. Dels er interessen blevet forskudt til det, der for surveyanalysen har været „måleligt“, dels har de mere komplekse sammenhænge hos Tocqueville lidt under at blive udsat for surveyanalytikernes mere håndfaste operationaliseringer. Således er der for eksempel gennem surveymetodernes behov for forenklinger sket en forskydning af fokus fra det brede medborgerengagement til medlemskab af etablerede organisationer og andre let målelige størrelser.²

Resultatet har været en stribe undersøgelser, der alle har bekræftet Almond og Verbas oprindelige resultat, nemlig en rimelig stærk sammenhæng mellem foreningsmedlemskab, politisk orientering og politisk deltagelse³ (for en opsamling se van Deth, 1997). Som sådan har disse undersøgelser kunnet bidrage til at styrke en almindelig opfattelse af de frivillige foreninger som demokratisk kulturbærende. En opfattelse, der har stærke historiske rødder, ikke kun i USA, men også i Skandinavien, og som indgår i begrundelsen for at tildele dem en privilegeret rolle i samfundet, ikke blot ideologisk, men også gennem store offentlige tilskud.

Det er imidlertid karakteristisk både for denne historietolkning og mere generelt, at de antagelser, der i forlængelse af Tocqueville gøres om sammenhængen mellem foreningsdeltagelse og demokrati, svinger mellem empirikernes håndfaste forenklinger og teoretikernes almene og som sådanne ret uklare og upræcise vendinger. Når Putnam for eksempel taler om, at foreningerne udvikler „skills of coope-

ration as well as a sense of shared responsibility“, melder spørgsmålet sig: Hvordan gør de det? Hvilke potentialer er det, foreningerne rummer for skabelse af generaliseret reciprocitet og social tillid? De mange undersøgelser siden Almond og Verba har nok kunnet vise, at der er en sammenhæng mellem frivillig organisering og demokrati, men man er ikke blevet meget klogere på, hvori sammenhængen består.

Det er imidlertid muligt på grundlag af Tocqueville at fremsætte en hypotese om, hvori en sådan sammenhæng består. De demokratisk civiliserende effekter vil på grundlag heraf kunne beskrives gennem to trin. Et første trin, der består i, at individerne gennem de netværk, de indgår i, opstiller fælles spilleregler for et samarbejde mellem politisk lige og frie borgere. Gennem den løbende accept af disse spilleregler gøres de fælles beslutninger legitime. Og et andet trin, der består i, at erfaringerne fra samarbejdet i én organisation generaliseres og rodfæstnes som normer for et mere generelt samarbejde mellem borgerne.

Hermed stilles de demokratiske procedurer i centrum. Ikke kun i snæver forstand som det at lære „vedtægter“ at kende, men som et bredere anliggende om, hvordan et medborgerskab kan udfoldes. Det er således gennem deltagernes indlevelse i demokratiske procedurer og spilleregler, at en del af påstanden om de frivillige foreningers demokratiske potentialer kan kvalificeres. Det bliver nemlig med denne specificering af sammenhængen gjort klart, hvordan aktiv deltagelse i foreninger kan udvikle social tillid og en almen norm om reciprocitet. Set i et sådant perspektiv er det rigtigt, når Putnam siger, at det afgørende ikke er, om vi har at gøre med et politisk parti eller en sangforening (Putnam, 1993a).

Mere afgørende er, hvordan demokratiet fungerer i de to foreningstyper.

Argumentet er således, at individerne via organisationsdeltagelsen indlærer alment demokratiske procedurenormer, som baserer sig på universelle retfærdighedsprincipper for afgørelse af fællesanslignende mellem individer. Med Rawls kan det siges, at den aktive foreningsdeltagelse bidrager til at danne og reproducere den „overlappende konsensus“, der gør det muligt, at individer med vidt forskellige interesser „may live together and all affirm the political conception of a constitutional regime“ (Rawls, 1993: xviii).

Der sættes hermed afgørende fokus på de kommunikative sider af foreningernes virksomhed. Demokratiske læreprocesser i ovenstående forstand forudsætter, at beslutninger i størst mulig grad bliver til gennem deliberation (Eriksen, 1995). Mange foreninger er imidlertid dannet med bestemte formål for øje, og interne deliberative processer er ikke nødvendigvis de mest effektive, når det drejer sig om interessevaretagelse. Men de interne demokratiske processer har afgørende betydning, hvis vi betragter foreningerne som „producenter“ af social kapital.

Sammenfattende må vi derfor sige, at om medborgerengagement fører til udvikling af reciprocitetsnormer og social tillid afhænger af karakteren af dette engagement. For det første, om engagementet i sig selv er demokratisk, dvs. om det følger demokratiske procedurer og rummer accept af andre former for engagement, og for det andet, om engagementet er forbundet med faktisk aktivitet.

Svagheden ved mange af forfatterne i *civic culture* traditionen er altså, at de ikke stiller spørgsmål ved deres uafhængige variabel. De tilskriver de frivillige foreninger bestemte demokratiske egenskaber, som for eksempel „organisations-

autonomi“ og „medlemsstyring“ og i forbindelse hermed „medlemsaktivitet“. Men sådanne egenskaber, som betyder at „organisationssamfundet“ vil kunne betragtes som et spejl af konstitutionens eller det store demokratiske principper, er ikke givne. I langt højere grad end hidtil, må vi stille spørgsmålet: Hvor stor en del af organisationssamfundet lever i dag reelt op til de egenskaber, de tilskrives? For at bruge Putnams eget eksempel: Om det skaber problemer, at man „bowler for sig selv“ i stedet for at melde sig ind i en bowlingklub, må ses i sammenhæng med hvilken demokratisk kultur, en sådan forening er bærer af, og i hvilken grad medlemmerne deltager aktivt i denne kultur. Er bowlingklubben ikke andet end en ramme om bowling, kan det være svært at se forskel på den private bowling og den organiserede bowling. Det er derfor nødvendigt at se nærmere på de frivillige organisationers funktionsmåde i det nuværende samfund.

Forandringer i den frivillige organisering

Forandringer har altid været en del af foreningerne. Med Grundloven i 1849 blev der etableret foreningsfrihed i Danmark, men allerede inden var der forskellige former for klubber, selskaber og lignende sammenslutninger. Grundloven gav en ramme for at organisere foreningerne som mini-demokratier med valgt ledelse, generalforsamlinger osv. som vi kender det fra nutidens foreninger. Kernen i denne forståelse af foreningerne er, at de er medlemsbaserede og demokratiske (Selle og Øymyr, 1995). Foreningerne blev derfor et element i moderniseringen af samfundet (Gundelach, 1988). Adskillige af de foreninger som blev dannet i det 19. århundrede eksisterer endnu i dag,

men de har forandret sig. Nye organisationer er kommet til i takt med den stigende arbejdsdeling i samfundet, og andre er forsvundet. Foreningssystemet har således på en gang været præget af stabilitet, forandring og tilpasning.

I relation til de interne demokratiske effekter af foreningernes virke, er det især ændringerne i medlemsrollen, der har betydning. Der findes dog endnu ikke mere omfattende empiriske analyser af dette felt, og konklusionerne må derfor være foreløbige.

Den ændrede medlemsrolle synes at have forbindelse med de forandringer, der er sket i den frivillige sektor med stigende orientering mod stat og marked, med øget professionalisering og en større adskillelse af det centrale og det lokale niveau (Klausen og Selle, 1996; Klausen, 1995; Ibsen, 1996; Selle og Øymyr, 1995). I takt med udbygningen af velfærdsstaten er staten blevet stadig vigtigere som rammesætter og samarbejdspartner for foreningerne. Mest tydeligt på det økonomiske område, hvor foreningerne er indgået i korporativt lignende strukturer.

De tætte bånd mellem organisationerne og staten både nationalt og lokalt (jf. Marius Ibsens artikel i dette nummer) har indebåret en større afhængighed. Mest kontant kommer den til syne i den økonomiske støtte, foreningerne modtager. Tilskudene kan groft sagt opdeles i tre former (jf. Bjarne Ibsens artikel i dette nummer): 1) generelle tilskud 2) tilskud til opgaveløsning 3) projekt- eller aktivitetsbaseret støtte. Det bedste eksempel på en generel støtte er statens tilskud til foreningerne via tips og lottomidlerne. Her er der tale om endog meget betydelige beløb, måske endda så store beløb, at mange foreninger har haft svært ved at anvende dem fornuftigt i foreningsarbejdet, navnlig fordi stigningstakten i tilde-

lingerne har været utrolig stærk (Mortensen, 1995). Når det drejer sig om tilskud til opgaveløsning findes de bedste eksempler inden for det sociale hjælpeområde. Foreningerne udfører forskellige opgaver for staten, og der indgås kontrakter mellem staten og foreningerne om opgaveløsningen.

Det stigende samarbejde kan imidlertid føre til, at foreningen spaltes i en medlemsbaseret og en driftsorienteret del. På den ene side en forening med en traditionel foreningsstruktur, på den anden side en forening der mere ligner en privat virksomhed. Eksempler på sådanne spaltninger er Dansk Røde Kors og Mellemfolkeligt Samvirke. Der er en åbenlys risiko for, at sådanne spaltninger kan føre til konflikter mellem de forskellige hensyn, foreningerne skal tilgodese. Mellem hensynet til økonomi og produktion og gode relationer til staten og hensynet til deltagelse og medleven.

Uanset om der er tale om den ene eller anden form for støtte har det konsekvenser for foreningen. Penge udefra reducerer betydningen af medlemmernes økonomiske bidrag, hvilket kan føre til en svækkelse af medlemsorienteringen. Af andre grunde er et højt medlemstal dog fortsat vigtigt. Det giver foreningen en øget vægt, både når der skal tildeles støtte, og når der skal varetages interesser. En anden konsekvens af støtten er kravet om, at der administreres efter almindelige revisionsmæssige principper. Regnskabsmæssige overvejelser og strukturer får øget betydning, og i takt med den mere specifikke opgavevaretagelse og i forsøget på at tiltrække flere penge, sker der en øget professionalisering.

Det må dog understreges, at samarbejdet mellem den frivillige sektor og det offentlige system antager forskellige former, og at konsekvenserne ikke er enty-

dige (Henriksen, 1996). Det er ikke sådan, at foreningernes autonomi undergraves, blot fordi de modtager offentlige tilskud (Selle og Øymyr, 1995). Forandringerne afhænger af støtteformer, foreningernes størrelse og meget mere (jf. Bjarne Ibsens artikel i dette nummer). Der er imidlertid næppe grund til at tvivle på, at medlemsrollen i de frivillige organisationer forandres.

Denne ændring kommer mest tydeligt til udtryk i det, der er blevet kaldt for „checkhæfteorganisationer“. Det er foreninger, hvor formen for deltagelse i det store hele består i et medlemsbidrag. Nogle af disse organisationer opererer end ikke med medlemskab. I andre er medlemsindflydelsen meget begrænset (for eksempler på checkhæfteorganisationer, se Christensen og Molin, 1995). Flere sådanne checkhæfteorganisationer er opstået inden for de seneste årtier, men i andre tilfælde er der tale om „gamle“ foreninger, som blot antager mere checkhæfteorganisationslignende karakter.

Checkhæfteorganisationernes problem er bidragydernes troløshed. Disse foreninger skal derfor hele tiden forsøge at lave aktiviteter, som sikrer bidragsydernes opbakning. Det kan være udadrettede politiske aktiviteter, som gennem medierne tydeliggør foreningen, eller forskellige former for informationssvirksomhed til en bred offentlighed og hermed potentielle bidragydere. Kampagner og massage af offentligheden bliver mere centrale end traditionelle foreningsaktiviteter (Wuthnow, 1991). Medlemmer og bidragydere til denne type foreninger bliver genstande for og ikke aktive deltagere i foreningens aktiviteter.

Selv om det samlede foreningsbillede fortsat udviser en betydelig variation, synes den forandrede medlemsrolle at være et generelt udviklingstræk (Selle og Øy-

myr, 1995; Klausen og Selle, 1996; Selle og Strømsnes i dette nummer). Mere specialiseret opgaveløsning og større vægt på de administrative og driftmæssige sider af foreningernes virksomhed ændrer medlemsrollen fra det aktivt deltagende til det passivt bidragydende. De mange nye medlemmer, som nogle foreninger har fået gennem intensive hverve-kampagner, manifesterer sig ikke i forøget medlemsaktivitet. I så henseende er Danmarks Naturfredningsforening et slående eksempel (Svold, 1989).

Ændringen af medlemsrollen har både sociale og politiske konsekvenser. Foreningerne bliver i mindre grad mødesteder for demokratiske processer og demokratisk indlæring. Og foreningerne forbinder ikke i samme grad som tidligere det lokale og det nationale (Selle og Øymyr, 1995; Ibsen, 1996). Sådant stiller det sig for Skandinaviens vedkommende, hvor der er tydelige fællestræk mellem landene (Klausen og Selle, 1996). Alt i alt betyder disse ændringer, at medlemstal ikke kan være en pålidelig indikator for social kapital. Spørgsmålet om organisationernes demokratiske rolle må følgelig vurderes ud fra nogle andre dimensioner. For at bruge Putnams eksempel endnu engang: Om man bowler i foreningsregi eller privat regi har næppe de store konsekvenser for mængden af social kapital. Det samme kan siges - for at tage et mere nærliggende eksempel - om en eventuel nedgang i den foreningsbaserede idræt til fordel for private motionscentre og offentlige tilbud.

Vi kan ikke afgøre, om medlemstal kan være en mere troværdig indikator, når det drejer sig om USA. Vi kan blot konstatere, at det i høj grad var nedgangen heri, der fik Putnam til at ringe med alarmklokkerne, sådan som vi beskrev det indledningsvist. Putnam konkluderer:

„By almost every measure; Americans' direct engagement in politics and government has fallen steadily and sharply over the last generation, despite the fact that average levels of education - the best individual-level predictor of political participation - have risen sharply throughout this period“ (Putnam, 1995: 68).

Netop fordi medlemstal er en problematisk operationalisering af medborgerengagement, vil vi ikke gå ind i en Putnamsk analyse af Danmark, men nøjes med kort at slå fast, at der i modsætning til USA ikke har været noget medlemsfald i de klassiske foreningsformer i Danmark (Goul Andersen, 1993; 1996; Fridberg, 1994). Som et af de få lande blev andelen af fagforeningsmedlemskaber i Danmark ved med at stige op gennem 1980'erne, men også andre organisations typer viste medlemsfremgang. Størst fremgang fra 1979 til 1990 havde miljøorganisationerne, hvilket alene skyldtes væksten i Danmarks Naturfredningsforening.

Også i USA har miljøorganisationerne haft fremgang. Disse og andre foreninger som for eksempel National Organization of Women betragter Putnam som typiske udtryk for checkhæfteorganisationer, hvor medlemskabet alene består i at skrive en check ud og måske nu og da bladre i et nyhedsbrev (Putnam, 1995: 71). Et medlemskab af disse „tertiære foreninger“, som Putnam kalder dem, er derfor ikke på samme måde som de klassiske primære og sekundære foreninger forbundet med udvikling af „social tillid“. Medlemmerne deler en bestemt opfattelse, men står ellers ikke i forbindelse med hinanden.

Overføres Putnams betragtning på danske forhold, er det ikke kun i de rene checkhæfteorganisationer, at medlemskabet helt overvejende er passivt. Det gæl-

der eksempelvis også fagforeninger og andre faglige organisationer, og det gælder en række humanitære og politiske organisationer, herunder overraskende nok også de såkaldte græsrodsorganisationer. De højeste aktivitetsprocenter målt som forholdet mellem aktivitet og medlemstal finder vi i forældreforeninger og i de politiske partier (Andersen m.fl., 1993: 197).

Sammenlignet med medlemsudviklingen bør aktivitetsudviklingen i organisationerne derfor kunne give et mere pålideligt mål for udviklingen i den sociale kapital i Danmark. Medlemsaktiviteten måles ofte som andelen, der har været til mindst et møde i en forening inden for en bestemt periode. Mødedeltagelse er dog en lidt upræcis angivelse, der kan dække over flere forskellige former for aktiviteter. I Socialforskningsinstituttets fritidsundersøgelse (Fridberg, 1994) fremgår det, at aktiviteten er steget fra 1960'erne og til 1987, men herefter stagneret. I Medborgerundersøgelsen registreres der derimod et ret stort fald fra 1979 til 1990 (Goul Andersen, 1993; 1996). Forskellige opgørelsesmetoder og -perioder kan bidrage til at forklare denne forskel. Det skal vi ikke komme nærmere ind på her. Vi vil alene hæfte os ved, at foreningsaktiviteten er stagnerende, måske faldende.

Hvis den stagnerende eller faldende aktivitet i foreningerne kan antages at være et resultat af den forandrede medlemsrolle, er der grundlag for at tale om en svækkelse af foreningernes rolle som social kapital. Men det er naturligvis ikke ensbetydende med, at der er sket et generelt tab af social kapital i Danmark.

For at kunne vurdere om dette er tilfældet må vi for det første inddrage andre sociale og politiske organiseringsformer som blandt andet brugerdeltagelse

i offentlige institutioner, deltagelse på arbejdspladsen og mere løse og uformelle organiseringer af borgerne i lokalområdet. Vi ved for eksempel, at der er en meget omfattende forældredeltagelse i skoler og daginstitutioner (Hoff, 1993; Torpe, 1995). Stigende medarbejderindflydelse og udvikling af selvstyrende produktionsgrupper kan også udgøre kilder til dannelse af social kapital (Fukuyama, 1995). I det hele taget er der i løbet af de sidste 25 år dukket en lang række nye deliberative fora frem, som meget vel kan tænkes at overtage nogle af de demokratiske kulturbærende opgaver, som foreningerne tidligere varetog.

For det andet må vi inddrage nogle andre typer institutioner, som i dag kan tænkes at spille en ny rolle som „producer“ af social kapital. Til det forfaldsbillede, som Putnam tegner af USA, hører opløsningen af det traditionelle familiemønster (Putnam, 1995). Også i Danmark har der som bekendt været en kraftig vækst i antallet af husstande med kun én person, men at se det som fald i social kapital, forekommer ikke overbevisende. Tværtimod forekommer det mere oplagt at pege på udviklingstræk, der fører i en anden retning. Af betydning for dannelse af social tillid og en norm om generaliseret reciprocitet kan nemlig være, at man snakker mere om tingene i den moderne familie, at den traditionelle kønsarbejdsdeling i hjemmene er under nedbrydning, og at børn deltager på mere lige fod i familielivet (Gundelach og Riis, 1992). Ganske vist er der ikke her tale om formaliserede demokratiske procedurer, men i den moderne familie, som lægger vægt på, at alle skal kunne komme til orde, og at problemer løses gennem dialog, afspejles en demokratisk kultur. En tilsvarende demokratisk civilisering som den af familien har i de sidste 25 år også præget udvik-

lingen i andre socialiseringsinstanser som daginstitutioner, fritidshjem og skole. Det kommer både til udtryk i disse institutioners officielle målsætninger og praksis'er. I de senere år har folkeskolen dog oplevet et pres for at styrke den mere traditionelle faglighed igen. Det må atter her understreges, at det afgørende for dannelsen af social kapital er graden af horisontale netværk. Det er netop dette, at man i familien, skolen og på arbejdspladsen i stigende grad erstatter vertikale netværk med horisontale, der har demokratiske effekter.

Endelig bør det nævnes, at spørgsmålet om de frivillige foreningers demokratiske rolle ikke udtømmende besvares ved at se på deres rolle som social kapital. Vi har i denne sammenhæng alene set på de frivillige foreningers interne demokratiske effekter. Men foreningerne spiller også en demokratisk rolle ved at tilføre individerne ressourcer, lige som de spiller en demokratisk rolle som forbindende organiseringer mellem individet og staten og som eksponenter for en pluralistisk mangfoldighed. Disse roller er ikke på samme måde som den demokratiske socialiserende rolle afhængig af en horisontal form for organisering, hvor mødet sker „face to face“.

Afslutning

Robert Putnams publikationer har vakt berettiget opsigt. Det skyldes ikke mindst hans historiske analyse af samspillet mellem kultur og politiske institutioner og igennem denne, påpegnings af at et samfund kan besidde en fond af social kapital, medborgermentalitet eller demokratisk kultur, som det har taget mange år at opbygge, og som er vigtig, for at demokratiet kan fungere. En sådan fond kan naturligvis mistes igen. Ikke fra den ene

dag til den anden, men over tid, hvis den ikke holdes ved lige. Derfor bør den løbende holdes under observation, på samme måde som et lands samlede uddannelsesniveau holdes under observation.

En af forklaringerne på Putnams gennemslagskraft har været, at han er fremkommet med dårlige nyheder: USAs sociale kapital er faldende. Vi har i dag ikke den tilstrækkelige viden til at kunne lave en statusopgørelse på den sociale kapital i Danmark. Men forudsætningen for, at den vil kunne laves er selvfølgelig - ud over de nødvendige ressourcer - at vi ved, hvor vi skal lede. For at bevæge os i den retning er der behov for en klargøring af Putnams begreber - og især sammenhængen mellem tillid, normer om gensidighed og netværk - således som det er forsøgt i denne artikel. Det er også nødvendigt at udarbejde mere gyldige operationaliseringer end dem Putnam benytter. Endelig har vi behov for en nøjere diskussion og analyse af de demokratiske potentialer i de mange mere eller mindre formelle, små og halvstore beslutningsfællesskaber, der eksisterer i samfundet, for at kunne opstille et mere præcist måleapparat end det vi finder hos Putnam.

Noter

1. Begrebet social kapital udgør også en central kategori hos Pierre Bourdieu, hvor begrebet anvendes om det netværk et individ eller en gruppe kan trække på, jf. Bourdieu og Wacquant (1992). Bourdieus anvendelse af begrebet er forskellig fra Coleman/Putnam traditionen, men denne artikel vil ikke gå nærmere ind i en diskussion af forskellige typer af anvendelse af begrebet.
2. Teoretisk åbner Putnam op for en bredere analyse, men i hans empiriske analyser falder han tilbage til det „let målelige“. I Italien-undersøgelsen bliver medborgerenga-

gement således operationaliseret som foreningsintensitet, avislæsning, valgdeltagelse og deltagelse i folkeafstemninger. Han giver dog ingen tilfredsstillende begrundelse for lige præcist at udvælge disse indikatorer, og man kan spørge, om et andet resultat ville være fremkommet, hvis andre indikatorer var blevet valgt. I hvert fald er spørgsmålet om valg af indikatorer for så bred en kategori som medborgerengagement ikke uvæsentlig. Man behøver blot at tænke på den brede vifte af deltagelsesaktiviteter og deltagelsestyper, vi kan registrere i dag - lige fra lejlighedsaktivisten og den politiske forbruger til det aktive partimedlem.

3. Interessen for politisk deltagelse som den centrale afhængige variabel er sket ud fra en ofte implicit antagelse om, at graden af politisk deltagelse hos den enkelte er et mål for hans demokratiske kapacitet. En sådan antagelse finder vi da også eksplicit formuleret i den deltagerdemokratiske model, men ingen andre normative demokratimodeller, hverken liberalistiske, republikanske, diskursdemokratiske eller hos Tocqueville selv, er mængden af deltagelse et mål på demokrati - hverken på individ- eller samfundsniveau. Som demokratimål er „civic competence“ noget bedre end deltagelse. Afgørende for det politiske lighedsprincip er jo nemlig ikke, at alle deltager lige meget, men at alle har de samme muligheder for at sige fra eller til, hvis de måtte ønske det. Mere interessant end faktisk deltagelse er potentialerne for deltagelse (Almond og Verba, 1963).

Litteratur

- Almond, Gabriel A. og Sidney Verba (1963). *The Civic Culture*, Princeton: Princeton University Press.
- Andersen, Johannes, Ann-Dorte Christensen, Kamma Langberg, Birte Siim og Lars Torpe (1993). *Medborgerskab. Demokrati og Politisk deltagelse*, Herning: Systeme.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society : towards a new modernity*, London: Sage (opr. udg. 1986).
- Bourdieu, Pierre og Loïc J.D. Wacquant (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

dag til den anden, men over tid, hvis den ikke holdes ved lige. Derfor bør den løbende holdes under observation, på samme måde som et lands samlede uddannelsesniveau holdes under observation.

En af forklaringerne på Putnams gennemslagskraft har været, at han er fremkommet med dårlige nyheder: USAs sociale kapital er faldende. Vi har i dag ikke den tilstrækkelige viden til at kunne lave en statusopgørelse på den sociale kapital i Danmark. Men forudsætningen for, at den vil kunne laves er selvfølgelig - ud over de nødvendige ressourcer - at vi ved, hvor vi skal lede. For at bevæge os i den retning er der behov for en klargøring af Putnams begreber - og især sammenhængen mellem tillid, normer om gensidighed og netværk - således som det er forsøgt i denne artikel. Det er også nødvendigt at udarbejde mere gyldige operationaliseringer end dem Putnam benytter. Endelig har vi behov for en nøjere diskussion og analyse af de demokratiske potentialer i de mange mere eller mindre formelle, små og halvstore beslutningsfællesskaber, der eksisterer i samfundet, for at kunne opstille et mere præcist måleapparat end det vi finder hos Putnam.

Noter

1. Begrebet social kapital udgør også en central kategori hos Pierre Bourdieu, hvor begrebet anvendes om det netværk et individ eller en gruppe kan trække på, jf. Bourdieu og Wacquant (1992). Bourdieus anvendelse af begrebet er forskellig fra Coleman/Putnam traditionen, men denne artikel vil ikke gå nærmere ind i en diskussion af forskellige typer af anvendelse af begrebet.
2. Teoretisk åbner Putnam op for en bredere analyse, men i hans empiriske analyser falder han tilbage til det „let målelige“. I Italien-undersøgelsen bliver medborgerenga-

gement således operationaliseret som foreningsintensitet, avislæsning, valgdeltagelse og deltagelse i folkeafstemninger. Han giver dog ingen tilfredsstillende begrundelse for lige præcist at udvælge disse indikatorer, og man kan spørge, om et andet resultat ville være fremkommet, hvis andre indikatorer var blevet valgt. I hvert fald er spørgsmålet om valg af indikatorer for så bred en kategori som medborgerengagement ikke uvæsentlig. Man behøver blot at tænke på den brede vifte af deltagelsesaktiviteter og deltagelsestyper, vi kan registrere i dag - lige fra lejlighedsaktivisten og den politiske forbruger til det aktive partimedlem.

3. Interessen for politisk deltagelse som den centrale afhængige variabel er sket ud fra en ofte implicit antagelse om, at graden af politisk deltagelse hos den enkelte er et mål for hans demokratiske kapacitet. En sådan antagelse finder vi da også eksplicit formuleret i den deltagerdemokratiske model, men ingen andre normative demokratimodeller, hverken liberalistiske, republikanske, diskursdemokratiske eller hos Tocqueville selv, er mængden af deltagelse et mål på demokrati - hverken på individ- eller samfundsniveau. Som demokratimål er „civic competence“ noget bedre end deltagelse. Afgørende for det politiske lighedsprincip er jo nemlig ikke, at alle deltager lige meget, men at alle har de samme muligheder for at sige fra eller til, hvis de måtte ønske det. Mere interessant end faktisk deltagelse er potentialerne for deltagelse (Almond og Verba, 1963).

Litteratur

- Almond, Gabriel A. og Sidney Verba (1963). *The Civic Culture*, Princeton: Princeton University Press.
- Andersen, Johannes, Ann-Dorte Christensen, Kamma Langberg, Birte Siim og Lars Torpe (1993). *Medborgerskab. Demokrati og Politisk deltagelse*, Herning: Systeme.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society : towards a new modernity*, London: Sage (opr. udg. 1986).
- Bourdieu, Pierre og Loïc J.D. Wacquant (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

- Christensen, Søren og Jan Molin (red.) (1995). *I den gode sags tjeneste*, København: Handelshøjskolens forlag.
- Cohen, Jean og Andrew Arato (1992). *Civil society and political theory*, Cambridge, Mass: MIT-Press.
- Coleman, James S. (1988). „Social Capital in the Creation of Human Capital“, *American Journal of Sociology*, vol. 94, Supplement: S95-S120.
- Coleman, James S. (1990). *Foundation of Social Theory*, Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Dahl, Robert A. (1982). *Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy vs. Control*, New Haven: Yale University Press.
- Deth, Jan van (1997). „Social and Political Involvement. An Overview and Reassessment of Empirical Findings“, i Jan W. van Deth (ed.), *Social Involvement and Democratic Politics*, London: Routledge (forthcoming).
- Eriksen, Erik Oddvar (red.) (1995). *Deliberativ Politik. Demokrati i Teori og Praksis*, Otta: TANO.
- Fridberg, Torben (1994). *Kultur og Fritidsaktiviteter 1993*, København: Socialforskningsinstituttet.
- Fukuyama, Francis (1995). *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, London: Hamish Hamilton.
- Giddens, Anthony (1994). *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*, Cambridge: Polity Press.
- Glendon, Mary Ann og David Blankenhorn (eds.) (1995). *Seedbeds of Virtue. Sources of Competence, Character and Citizenship in American Society*, Lanham: Madison.
- Goul Andersen, Jørgen (1993). „Politisk deltagelse i 1990 sammenlignet med 1979“, pp. 45-74 i Johannes Andersen m.fl. (1993), *Medborgerskab. Demokrati og Politisk deltagelse*, Herning: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen (1996). *Membership and participation in voluntary associations in Scandinavia, in a comparative perspective*, Aalborg: Department of Economics, Politics and Public Administration, Aalborg University.
- Gundelach, Peter og Lars Torpe (1997). „Social Reflexivity, Democracy and New Types of Citizen Involvement in Denmark“, i Jan W. van Deth (ed.), *Social involvement and democratic politics*, London: Routledge (forthcoming).
- Gundelach, Peter (1988). *Sociale Bevægelser og Samfundsendringer*, Århus: Forlaget Poltica.
- Gundelach, Peter og Ole Riis (1992). *Danskeres værdier*, København: Forlaget Sociologi.
- Habermas, Jürgen (1989). *The Theory of Communicative Action vol II. Life World and System*, Boston: Beacon Press.
- Henriksen, Lars Skov (1996). „Voluntary Organizations, Civil Society and the Question of Institutional Homogenization“, Dep. of Social Studies and Organization. Aalborg University.
- Hoff, Jens (1993). „Medborgerskab, Brugerrolle og Magt“, pp. 75-106 i Johannes Andersen m.fl. (1993), *Medborgerskab. Demokrati og Politisk deltagelse*, Herning: Systime.
- Ibsen, Bjarne (1996). „Changes in Local Voluntary Associations in Denmark“, *Voluntas*, vol. 7, no. 2, pp. 160-175.
- Klausen, Kurt Klaudi (1995). „Et historiske rids oven den tredje sektors udvikling i Danmark“, pp. 35-50 i Kurt Klaudi Klausen og Per Selle (red.) (1995), *Frivilling organisering i Norden*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Klausen, Kurt Klaudi og Per Selle (red.) (1996). „The Third Sector in Scandinavia“, *Voluntas*, vol. 7, no. 2, pp. 99-122.
- Levi, Margaret (1996). „Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's Making democracy work“, *Politics and Society*, vol. 24, no. 1, pp. 45-55.
- Laitin, David D. (1995). „The Civic Culture at Thirty“, *American Political Science Review*, vol. 89 (March), pp. 168-173.
- Mead, George H. (1962). *Mind, Self and Society*, Chicago: Chicago University Press.
- Mitzral, Barbara A. (1996). *Trust in Modern Societies*, Cambridge: Polity Press.
- Mortensen, Margrethe Lyngs (1995). „Spejderbevægelsen på bistand“, pp. 139-148 i Søren Christensen og Jan Molin (red.) (1995), *I den gode sags tjeneste*, København: Handelshøjskolens forlag.
- Newton, Ken (1996). „Social Capital and Democracy in Modern Europe“, Paper prepared for the Conference on Social Capital and Democracy, Milan 3-6- oktober 1996.
- Parry, Geraint, George Moiser og Neil Day (1992). *Political Participation and Demo-*

- cracy in Great Britain*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Petersson, Olaf, Anders Westholm og Göran Blomberg (1989). *Medborgarnas Makt*, Stockholm: Carlsons.
- Putnam, Robert D. (1993a.) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, New Jersey: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. (1993b). „The Prosperous Community. Social Capital and Public life“, *The American Prospect*, no. 13, pp. 35-42.
- Putnam, Robert D. (1995). „Bowling Alone: America's Declining Social Capital“, *Journal of Democracy*, vol. 5, no. 1, pp. 65-78.
- Putnam, Robert D. (1996). „The Strange Disappearance of Civic America“, *The American Prospect*, no. 24 (winter 1996).
- Rawls, John (1993). *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.
- Schlesinger, Arthur M. (1944). „Biography of a nation of Joiners“, *The American Historical Review*, vol. 50, no. 1, pp. 1-25.
- Selle, Per og Bjarne Øymyr (1995). *Frivillig organisering og demokrati*, Gjøvik: Det Norske Samlaget
- Svold, Claus (1989). *Danmarks Naturfredningsforening: Fra pæn forening til aggressiv miljøorganisation*, Århus: PLS-consult.
- Tarrow, Sidney (1996). „Making Social Science Work across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's Making democracy work“, *American Political Science Review*, Vol. 90, no. 2, pp. 389-397.
- Tocqueville, Alexis de (1966/1994). *Democracy in America*, Fontana Press.
- Torpe, Lars (1995). *Landsundersøgelsen. Borgerne og Kommunen*, Ballerup: Kommunedata.
- Verba, Sidney og Norbert H. Nie (1972). *Participation in America. Political Democracy and Social Equality*, New York: Harper and Row.
- Wuthnow, Robert (ed.)(1991). *Between States and Markets*, Princeton: Princeton University Press.